

„Semmi sem marad elmondatlan”

Töredékek a GULAG – GUPVI táborrendszerek történetéről

BANK BARBARA

1917 végén Vlagyimir Iljics Lenin, a „szigorú forradalmi rend megalapozása” érdekében „a részek, huligánok, ellenforradalmárok és egyéb személyek anarchista kísérleteinek könyörtelen elnyomását” követelte. Majd Lenin az elméletét továbbfejlesztette 1918 elején az egyik cikkében, ahol egyetlen nagy közös célt hirdetett: az orosz föld megtisztítását minden kártékony „rovartól”. A megtisztításnak különféle módoszatait is felvázolta ugyanebben a cikkben, miszerint „dutyizzák be őket, tisztíttassanak velük klozetokat, elzárás után adjanak nekik sárga cédulákat, lőjék agyon a semmirekellőket; van választék is: börtönbüntetés vagy kényszermunka a lehető legsúlyosabb fajtából”.²

Nem sokkal később az államosított kolostorok mellett megeltek a börtönök, és létrehozták az első táborrendszert a Szolovki-szigeten. Itt alkalmazták először az úgynevezett normarendszert is. Definíciója szerint „a szovjet lágrendszer elsősorban a politikai jellegű megtorlás eszköze, a másként gondolkodók, elégedetlenek elszigetelésére, megtörésére, megsemmisítésére szolgált, másodsorban (emellett) pedig az elítéltek munkaerejének felhasználására jött létre.”³ A rendszerben kezdetben orosz, majd szovjet állampolgárok, politikai és köztörvényes elítéltek végeztek kényszermunkát. Idővel, ahogy a politikai okok és a gazdasági érdekek már kiegészítették egymást, úgy kerültek az egyre gyarapodó, bővülő táborrendszerbe már nemcsak szovjet, hanem a szovjet törvények és a szovjet bíróságok által elítélt külföldi állampolgárok tömegei is.

Az elítélt külföldi állampolgárok száma pedig folyamatosan növekedett a második világháború után, a szovjet hadsereg által megszállt területeken, ahol

A Balti-Fehér-tengeri csatorna építése, 1931–1933 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

a szovjet katonai bíróságok vagy halálos ítéleteket hoztak, vagy évtizedekig tartó kényszermunkára ítélték a vádlottakat. A tárgyalások csak formálisak voltak, az ítéleteket pedig a szovjet katonai bíróságok hozták.

A GULAG táborokba került magyarok számáról megközelítő adatokkal rendelkezünk. Egy 1947-ben adott szovjet jelentésben 8200 fő szerepel. De ez nem a végleges szám, ugyanis 1948-ban és 1949-ben is ítélték el javító-átnevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre embereket. A magyar állampolgárként elítéltek száma 14 ezer fő körül volt.⁴ Ez nem jelentette azt, hogy hadifogoly és internált státusból ne lehetett volna a GULAG táborrendszerbe kerülni ítélettel.

Elítélt magyar hadifoglyok 1946-tól folyamatosan, 1950 nyaráig kerültek a GUPVI rendszeréből, vagyis a hadifogolytáborokból, a GULAG büntetőtáborába. Az elítélt hadifoglyok további sorsáról az MVD 1946. augusztus 31-én kelt 219. számú direktívája határozott, amelynek értelmében a háborús bűnösöket a GULAG vorkutai táborrendszerébe küldte kényszermunkára. Kezdetben – a kiszabott büntetési idő letöltésének helyére vonatkozóan – három csoportot különböztettek meg. Vagyis a „más

bűncselekmény” miatt elítéltek közül az I. és II. munkaképességű foglyokat a GULAG noriljszki büntetőtáborába, a munkaképteleneket a tomszki és a poniszki táborokba szállították.⁵ A harmadik csoportba tartoztak a GUPVI hadifogolytáborokban kisebb bűncselekményeket elkövetők, akiket a helyszínen letöltendő büntetésen kívül kényszermunkára is elítélhették. Ebben az esetben a kényszermunka büntetés letöltését a karabaszki (Karlag) és a mariuszki (Sziblig) javító-nevelő munkatáborba rendelték el.

A legrosszabb viszonyok a visszaemlékezések szerint a három leghírhedtebb táborkörzetben, a kolimaiban, a noriljszkiben és a vorkutaiban voltak.

1947. november 21-én, az MVD rendelete egyszerűsítette a szabályozást, és megfogalmazta, hogy valamennyi elítélt hadifoglyot és internáltat egységesen a vorkutai büntetőtáborba kell szállítani.⁶ A GULAG vorkutai táborrendszerében a vorkutai büntetőtábor javító-nevelő munkatáboroként működött – különböző elnevezések alatt. Varga Éva Mária – orosz levéltári kutatásai alapján – négy kategóriába sorolta a vorkutai GULAG táborrendszerbe zárt, magyar nemzetiségű személyeket. Az első csoportba azok a magyarok tartoznak, akik a két világ-

háború között a Szovjetunióban éltek. Ők az 1930-as években kezdődő politikai tisztogatások áldozataivá váltak. A második csoportba sorolhatóak azok a személyek, akiket tiltott határátlépés miatt ítélték el. Ezek elsősorban zsidó származású, baloldali érzelmű emberek voltak, akik 1940–1941-ben hagyták el Magyarországot a zsidótörvények miatt. Ebben az esetben is az NKVD különleges bizottságai hozták meg az ítéletet. A harmadik csoportba tartoznak azok az elítélt személyek, akiket többnyire Magyarországon fogtak el. A vádpontok között legtöbb esetben a háborús bűncselekmények és a kémkedés szerepelt. Az ebbe a kategóriába besorolt személyek többségét az 1926. évi szovjet büntető-törvénykönyv 58. §-ának pontjai alapján ítélték el.⁷ Az elítélt hadifoglyok a negyedik kategóriába sorolhatóak. Ide tartoznak azok, akik már hadifogságban voltak, és akiket elsősorban az 1943. április 19-i rendeletre hivatkozva, háborús büntettek elkövetése miatt ítélték el.

Sztálin halálát követően a GULAG táborrendszert lassan számolták fel, a magyar elítélteket 1956–1960-ra átadták a magyar hatóságoknak, ám a saját, „másként gondolkodó” szovjet állampolgáraik részére egyik-másik tábor fennmaradt a '80-as évek végéig.

Szabadulások – Elítéltek

Az 1953-ban – Sztálin halálát követően – megjelent amnesztiarendeletek értelmében 1398 magyar állampolgár, a börtönökben levők közül pedig 144 fő szabadulhatott. 1953-tól az illetékes szovjet szervek a külföldi állampolgárok repatriálását együtt kezelték, ami annyit jelentett, hogy a hadifogságban elítélt személyek hazajuttatása a GULAG felügyelete alá tartozó büntetőtáborokba került polgári személyekkel együtt történt. 1955 őszén adta ki a Legfelsőbb Tanács Elnöksége az utolsó rendeletét, amely a még a táborrendszerekben levő magyar állampolgárokat érintette. Ekkor 607 fő szabadult két szakaszban. 1955. október 24-én a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 5096/X. 24./1955. számú határozata döntött a „Szovjetunióból hazaengedett magyar állampolgár bűnözők ügyével kapcsolatban”.⁸ Ebben beszámoltak arról, hogy a Szovjetunió hazaengedi táboraiból a háborús és egyéb büntettel elítélt magyar állampolgárokat. A hazaengedett személyek közül azokat, akik a Szovjetunióban már amnesztiarendelet alá estek, egy bizottság név szerint felülvizsgálta, és a javas-

lata alapján a belügyminiszter döntött a további sorsukról. A kommunisták által csak „hazaengedett bűnözőknek” tartott emberek másik csoportját azok alkották, akik nem estek amnesztia alá; ők magyar börtönökben folytatták büntetésük kitöltését. 1955. november 18-án 96 magyar állampolgárt adott át Csapon a szovjet belügyminisztérium képviselője, akiket a szovjet belügyi szervek különösen veszélyesnek ítélték, így „az általuk elkövetett súlyos bűncselekményekért elítélt bűnösöket” a magyar kormány rendelkezésére bocsátották. Ugyanezen a napon további 120 olyan magyar állampolgár érkezett Csapra, akiket a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa, az 1955. szeptember 7-i törvényerejű rendelet értelmében, a határidő (az ítélet – B. B.) letelte előtt szabadított, majd két nappal később Csapon ugyancsak 238 magyar állampolgárt adtak át a magyar szerveknek a szovjet büntetőintézetekből. Ezen a napon további 153 magyar állampolgár került a magyar belügyi szervek felügyelete alá, akiket „különösen veszélyes bűnözőnek” nyilvánítottak a szovjet belügyi szervek. Az átadott foglyok többségét a jászberényi börtönbe vagy a budapesti Gyűjtő Fogházba szállították, ahol további őrizetben tartották őket, és csak az 1956-os forradalom idején szabadulhattak.

Hadifoglyok és Internáltak (Fő)Parancsnoksága

Lavrentij Berija belügyi népbiztos, közvetlenül a Lengyelország elleni szovjet támadás megindulását követően – előrevetítve százezrek és milliók sorsát –,

1939. szeptember 19-én elrendelte a Hadifogoly- és Internálótáborok Igazgatósága (GUPVI) felállítását. Stefan Karner történész kutatásai szerint a GUPVI táborvilág összesen kb. 340 főtáborból és 4000 melléktáborból állt. A fő- és melléktáborokon kívül léteztek még speciális munkabrigádok, büntető munkatáborok, politikai elkülönítő táborok és börtönök.

Stark Tamás kutatásai alapján, a hadifogoly- és internáltügyi táborrendszernek a háború első napjaiban (vagyis igen korai szakaszban) történő felállítása bizonyítja, hogy a szovjet vezetés eleve nem tett különbséget a civil és a katonai foglyok között; továbbá azt is, hogy a háború jó alkalom a szovjet érdekszféra kiterjesztése mellett a munkaerő-szükséglet kielégítésére. Külön figyelemre méltó, hogy az elhurcolások hátterében ott volt a kollektív büntetés és az etnikai tisztogatások célja is. Varga Jenő professzor, a Szovjet Tudományos Akadémia Világ-gazdasági és Világpolitikai Intézetének igazgatója vetette fel azt az elképzelést, miszerint az ellenséges, legyőzött országok ne csak anyagi kártérítést fizessenek, hanem a munkaerejükkel közvetlenül is járuljanak hozzá a háború utáni újjáépítéshez.⁹

„Tényleges hadifoglyok”

A Honvédelmi Minisztérium illetékes osztálya felmérte a háborús katonai veszteségeket, melyek szerint 1941. június 26. és 1943. december 31. között 18 852 katona halt hősi halált, és a sebesültek száma 40 551 fő volt. Szemtanúk által bizonyíthatóan fogságba esett 2747

A Balti-Fehér-tengeri csatorna építése, 1931–1933, kőgát építése (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

katoná, 80 549 honvéd pedig eltűntként került nyilvántartásba. 1941. június 26-tól, Magyarország hadba lépésétől 1944. november 1-jéig a Veszteségi Lajstromok alapján 65-70 ezerre becsülhető a hadifoglyok száma. 1944 novembere és 1945. február eleje között körülbelül 250 ezer ember került szovjet hadifogságba, a háború befejezéséig ez a létszám megkétszereződött. A Honvédelmi Minisztérium jelentései alapján, a háború utolsó bő fél évében a Vörös Hadsereg összesen körülbelül 510-530 ezer főt ejtett fogságba.¹⁰

Kollektív bűnösök – „Málenkij robot”

Lavrentyij Berija Sztálinnak írott 1944. november 24-i jelentésében már a munkaképes német nemzetiségűek elhurcolásának előkészületeiről, illetve megkezdéséről számolt be. A 2., 3., 4. Ukrán Frontokhoz kiküldött NKVD-s tisztek addigra már felmérték, hogy mely területekről nagyjából mennyi személyt lehet elszállítani. Berija eredetileg csak férfi munkaerővel számolt, később azonban az Állami Honvédelmi Bizottság 1944. december 16-án kiadott, 7161. számú határozatában már a női lakosság elszállítása is szerepelt. A délkelet-európai németység munkára hurcolását hárman irányították: Apollonov vezérezredes, az NKVD belügyi csapatok főigazgatóságának vezetője, Mojszej Szladkievics altábornagy, az NKVD belügyi csapatainak helyettes vezetője, és Ivan Gorbatyjuk vezérőrnagy, az NKVD frontok mögött működő biztonsági csapatainak parancsnoka. A megszállt területeket 10 zónára osztották, ebből két zóna esett Magyarországra. Az egyik valószínűleg a 2. Ukrán Front, a másik pedig a 3. Ukrán Front által ellenőrzött területet jelentette.¹¹

1944. december 22-én adta ki a Magyarországon harcoló 2. és 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa a 0060-as szigorúan titkos parancsát, amelyben elrendelték a német származású munkaképes személyek összegyűjtését közvetlen a front mögötti közmunkára, illetve szovjetunióbeli kényszermunkára. Ez a férfiaknál a 17 és 48 év közötti, a nőknél a 18 és 30 év közötti életkort jelentette, de végrehajtói nem törődtek a korhatárokkal, hiszen 16-tól 65 éves korig vitték a lányokat, fiúkat, nőket és férfiakat. A német származásúak elhurcolására – az addig megszállt országrészben – 1944. december 22-étől 1945. február 2-ig került sor. Kb. 60-65 ezer embert hurcoltak el e parancs alapján Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára, akiknek mintegy egy-

harmada nem élte túl a borzalmas körülményeket és a túlfeszített munkát.

Hadifoglyok és internáltak – Civil foglyok

A magyar foglyoknak közel harmada civil volt. A polgári lakosság elhurcolása két nagyobb hullámban történt. Az első közvetlenül a hadműveletek befejezésével kezdődött úgy, hogy egy-egy nagyobb település elfoglalása után két-három nappal a szovjet katonák rendszerint a romok eltakarítása ürügyén gyűjtötték össze az embereket, majd elhurcolták őket.¹² Általában Budapestet szokás példaként említeni, ugyanis Malinovszkij marsall a főváros elfoglalását követően 138 ezer hadifoglyról tett említést. Mivel a valódi hadifoglyok száma a német katonákkal együtt kb. 40 ezer főt tett ki, így nagy valószínűség szerint a hiányzó létszámot a budapesti, illetve a főváros környéki polgári lakossággal pótolták. Elvontabban szemlélve azt is lehetne állítani, hogy a Szovjetunió és hadserege nemcsak a vele szemben álló haderő ellen viselt háborút, hanem a megszállás alá eső társadalom ellen is. Az elhurcolások második hulláma egy-két hónappal később kezdődött. Ez már sokkal szervezettebben előkészített akció volt, de nem terjedt ki az ország egész területére.

Az elfogott magyarokat szovjet katonák és magyar rendfenntartók kísérték a fronttól 25-30 km-re levő felvevőtáborokba. Magyarország területén mintegy 80 ilyen tábort állítottak fel. A felvevőtáborok mögött üzemeltek a gyűjtőtáborok. Az ország területén ebből a típusból 10 működött: Baján, Kecskeméten, Szegeden, Gyulán, Debrecenben, Jászberényben, Cegléden, Vácott, Gödöllőn, Székesfehérvárott. Ezekben a gyűjtőtáborokban 20 ezernél több foglyot őriztek kizárólag szovjet katonák. Innen a foglyok útja a Románia területén levő úgynevezett tranzittáborokba vezetett. Brassóban, Temesváron, Szomborban, Bjelc-ben és Iasi-ban is voltak ilyen tranzittáborok, ám a két legnagyobb átmenőtábor Maramaroszigeten, illetve Focșani-ban állították fel. Ezek a leghírhedtebb táborok közé tartoztak, amelyekben rengeteg ember halt meg.

Az átmenőtáborokból a hadifoglyok és a polgári internáltak többhetes, marhava-gonokban való „utazást” követően kerültek a Szovjetunió valamelyik büntetőtáborába. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) a szovjet területeken, valamint a magyarországi harcokban, az 1945. március-áprilisi visszavonulás során né-

met területeken fogságba esett magyar katonák lehetséges létszámát is figyelembe véve, összesen 600 ezerre becsülte a szovjet fogságba került magyarok számát. Ehhez még hozzá kell venni az országból munkaszolgálatra szállított svábokat. Az ezen felül fogságba esett, elhurcolt magyarokról csak hozzávetőleges adatok vannak. A KSH jelentésében nincs szó a Kárpátaljáról és Erdélyből elhurcolt magyarokról. A szovjet belügyminisztérium adatai szerint, 1945. október 31-én 541 530 fogoly volt a Szovjetunióban. A szám azonban csak az 1945 őszi nyilvántartásban lévőkre vonatkozik, nem tartalmazza – tartalmazhatta – azoknak a nevét, akik korábban estek fogságba, és 1945 októberében már nem voltak életben. Ezen kívül ez a szám nem fedi az átmenőtáborokban és a szállítás következtében elhunytak számát sem. Szállítás közben a foglyok 10-20%-a meghalt. A haláleseteket senki nem regisztrálta.

„A Szovjetunióba szállított magyarok sorsa közvetlenül a második világháború után az ország legfontosabb kül- és belpolitikai kérdései közé tartozott. Akkor még nem lehetett tagadni azt a tényt, hogy meghatározatlan időre magyar állampolgárok százezrei kerültek a Szovjetunió munkatáboraiába.”¹³ A magyar kommunista párt és az ellenőrzése alá tartozó sajtó úgy próbálta elferdíteni a tényeket, hogy az elhurcolt polgári személyek sorát egyszerűen „hadifogolyüggyként” kezelte, elhurcolt civilekről – mintha ilyen kategória nem is létezett volna – egyszerűen nem beszélt.

A Szovjetunióból visszatért foglyok rendszerint „hadifogoly” igazolványt kaptak, névsoraik megjelentek a Hadifogoly Híradóban, segélyezésükkel pedig a Népjóléti Minisztérium „hadifogoly osztálya” foglalkozott, a kommunista párt hadifogoly irodájával együttműködésben.

1948 őszi, a szovjet–magyar kölcsönös barátsági és együttműködési egyezmény megkötése után, a magyar kommunista kormány lezártnak tekintette a hadifoglyok kérdését. Arra hivatkoztak, hogy már csak a szovjet bíróságok által elítélt „háborús bűnösök” maradtak kint.

A magyar hadifoglyok és polgári internáltak többsége a GUPVI táboraiába került. A magyarok hozzávetőlegesen 2000 táborban szóródtak szét.

Azerbajdzsánban 44, Belorussziában 131, a Baltikumban 158, Észak-Oroszországban 119, Grúziában 65, Kazahsztánban 39, Közép-Oroszországban 627, Leningrád térségében 53, az Urál-hegységben 276, Szibériában 64 táborban

voltak magyarok. Ezeket az adatokat a visszatérő foglyoktól kapott információk alapján azonosították a Honvédelmi Minisztériumban.

Hazatérés – Hadifoglyok és internáltak

A Szovjetunióból hazaszállított foglyokat 1946 júniusától regisztrálták hitelesen és „precízebben”. Az addig hazaérkezettek számát a legtöbb forrás 100-150 ezer ember közé teszi. 1946 június és 1948 december között a Debrecenben működő Hadifogly Átvevő Bizottság 202 ezer hazahozott foglyot könyvelt el. 1949 és 1951 között körülbelül 20-25 ezren tértek vissza Magyarországra. Az ezt követően, vagyis 1951 után az országba szállított volt foglyok száma nem ismert. 1953 és 1955 novembere között pedig ismét kb. 3000 magyar volt foglyot adtak át a szovjet hatóságok. A magyar források alapján a hazatért volt foglyok létszáma 330-380 ezer főre tehető.¹⁴

A szovjet kormány – némi cinizmus-tól sem mentes – nyilatkozatot tett, hogy minden magyar hadifogly hazajött 1948 végén. Ehhez képest ettől kezdve 1956-ig körülbelül még 24 ezer magyar érkezett haza a szovjet lágerekből.

1945-ben a magyar hatóságoknak átadott magyar hadifoglyok és internáltak száma 209-219 ezer fő körül mozgott. A belügyi szervek 1946. március végén készített jelentése szerint a Szovjetunió területén 235 799 magyar fogly volt. Ennek a létszámnak 40%-át 20 nagy táborban helyezték el, amelyek létszáma táboronként meghaladta a 3000 főt. A legnagyobb létszámban a 62. számú kijeji táborban és az ehhez kapcsolódó táborrészelekben voltak magyar foglyok, majd a Donyec-medencében levő tábor-

ban és táborrészelekben, illetve a 148. krasznodari lágerben. A hadifoglyok kb. 60%-a 182 más táborban volt szétszórva a Szovjetunió területén.

A magyar hadifoglyok átadását 1947-ig közvetlenül a belügyi szervek intézték, majd ezt a feladatot 1947 májusától a Repatriációsügyi Bizottság vette át, amely a Minisztertanács mellett működött. 1946 márciusától nemcsak a focsani táboron keresztül szállítottak Magyarországra volt hadifoglyokat, hanem a máramarosszigeti táborba is vittek magyarokat.

1946 decemberére a szovjet táborrendszerben levő magyar hadifoglyok száma – az internáltak nélkül – 213 751 főre csökkent. Ez a szám 1947 közepéig nem is változott lényegesen. Egy 1947. április 1-i kimutatás szerint 210 118 hadifogly, illetve 19 293 internáltként nyilvántartott magyar – G csoportba tartozó – volt regisztrálva, a Pest környékén összeszedett 13 ezer főn kívül.¹⁵ 1948. március végére kb. 115 000 magyar fogly maradt a szovjet hadifoglytáborokban és a munkaszászólaljakban. 1948 áprilisában minisztertanácsi rendelet határozott a magyar hadifoglyok repatriálásáról, amit az MVD végrehajtási utasítási parancsba adott. Az eredmény a következőképp alakult: 89 228 hadifogly és megközelítőleg 3229 magyar állampolgár internált szabadult a táborokból.

1949 januárját követően is több mint 12 ezer magyar volt még szovjet táborok foglya. Ebben a számban benne foglaltanak azok, akiket a szovjet elhárítás nem engedett szabadon, vagy kórházi kezelés alatt álltak, és azok, akiknek az ügyük már a vizsgálati, illetve az ítéleti szakaszban volt. Az így visszamaradt magyarok többségét a 62. számú kijeji táborban

tartották fogva, itt 1948-ban 7506 magyar volt.

G. V. német hadifogly a következőképp emlékezett vissza magyar foglytársaira: „A fegyverletételtől szabadulásomig sok szovjet foglytáborot megjártam, de magyar hadifoglyokkal mindenütt találkoztam. A Szovjet 1945 óta számtalanszor megígérte számukra a közeli hazatérést. Mi németek szilárdan megvoltunk győződve arról, hogy magyar bajtársaink jóval mielőttünk, németek előtt hazatérhetnek, különösen azután, hogy a nagyhatalmak 1947 elején a békét Magyarországgal megkötötték. Ma már nyilvánvaló, hogy a Szovjet részéről ezek csak üres ígéretek voltak. A legszomorúbb az egészben az, hogy arról kellett meggyőződnünk: maga a jelenlegi magyar kormányzat az, amely nem akarja a még szovjet hadifogságban levő hadifoglyokat vizsgoltatni.”¹⁶

1950. október 17-én az SZK(b)P KB Politbüro ülésén tárgyaltak a 7900 magyar hadifogly és internált repatriálásáról. 1950. december 4-étől december végéig több mint 2000 volt hadifoglyt szállítottak a budapesti Mosonyi utcai Tolonház, akkor már Állambiztonsági Fogházként működő és az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) által kezelt hadifogly szűrőtáborba. Itt – a kihallgatásokat követően – a volt hadifoglyok nagy részét, 1200-1300 főt, 1951 februárjában a tiszalöki internálótáborba vitték.¹⁷ Ezt követően, 1951 tavaszán, további volt hadifoglyokat szállítottak a kazincbarcikai internálótáborba, amely 1953 szeptemberéig üzemelt.¹⁸ A tiszalöki és a kazincbarcikai internálótábor 1953 őszéig, a táborok felszámolásáig működött. A két táborból ekkor megközelítően 2300 volt hadifogly szabadult.

1 Alekszandr SZOLZSENYICIN: *A GULAG szigetcsoport 1918–1956*, I. kötet, Új Idő Kft., 1989, 10.

2 Uo., 37.

3 Czéh Zoltán: *A Gulag logikája és funkciója. Mi okból jött létre, mi célt szolgált és miért szűnt meg a szovjet lágerrendszer? = GULAG a szovjet táborrendszer története*, szerk. Krausz Tamás, Pannonica Kiadó, 2001, 35–45.

4 Stark Tamás – Menczer Gusztáv kutatásaira hivatkozva – körülbelül 20 ezer elítéltről beszél. Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, Budapest, 2006, 103–104.

5 VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956)*, Russica Pannonica, 2010, 198–199.

6 A parancs egészségi és fizikai állapotától függetlenül rendelkezik az elítéltekről és az internáltakról.

7 VARGA Éva Mária: *i. m.*, 201. Az esetek többségében a hadbíróságok az ítéleteiket nem a Szovjetunió területén, hanem Magyarországon vagy a Vörös Hadsereg útját követve, a nyugati területeken hozták.

8 ÁBTL 4.1 A-508/b. 5. Hegedűs András, a Minisztertanács elnöke írta alá a határozatot, amely Szigorúan Titkos minősítést kapott.

9 STARK: *Magyar foglyok...*, *i. m.*, 16.

10 Uo., 29.

11 Bővebben: Uo.

12 Az elhurcoltak számáról még mindig vita folyik, a kutatás folyamatosan tart.

13 STARK Tamás: *Magyarok szovjet kényszermunkatáborokban*, Kortárs, 2002/2–3, 69–81.

14 Uo., 80.

15 A mai kutatások állása szerint és a Vojennije Memoriali (Orosz Háborús Emlékbizottság) adatbázisa szerint 66 277 elhunyt magyar személy adatait ismerik.

16 *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről*, szerk. A Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifoglyszolgálat a Hungária közreműködésével, Hungária Kiadás, 68. 49. sz. tényállás.

17 Bővebben: BANK Barbara – ÖZE Sándor: *A „német ügy” 1945–1953. – A Volksbundtól Tiszalökiig*, Budapest – München – Backnang, 2005.

18 BANK Barbara: *Az internálás és kitelepítés dokumentumai = Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003*, szerk. GYARMATI György, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest, 2004, 121.